

A „sosemvolt” szocializmus tapasztalata

Majtényi György: Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma.
Libri Könyvkiadó, [Budapest,] 2018. 340 oldal.

A figyelmes és a társadalmi-közéleti viszonyainkra érzékeny olvasó számára egészen úgy tűnhet, hogy Majtényi György legújabb könyve rólunk szól. Az elmúlt 25-30 év megkerülhetetlen fejleménye az államszocialista rendszerre irányuló szelektív társadalmi emlékezet, amelyet a közbeszédben és a publicisztikában a – már-már toposzá csontosodott – úgynevezett kádári nosztalgia kifejezéssel illetnek. Ezen – kétségtelenül létező – társadalomlélektani helyzet megértését az a – talán csak látszólagos – ellentmondás nehezíti, hogy egy alapvetően elnyomó rendszerhez kapcsolódik ez a derűs múltidézés és ez a sajátos referenciapont-jelleg.

A könyv kimondottan erre a feszültségre van „hangolva”. A szerző mindjárt a legelső sorokban különböző közvélemény-kutató cégeknek az ezredforduló környékén született eredményeit tárja elénk, melyek azt mutatják, hogy a rendszer és névadója egyaránt nagy népszerűségnek örvend(ett) a demokrácia éveiben is. (Előrebocsátva itt egy véleményem szerint fontos észrevételt: a könyv fogalmi talapzatának egyik hiányossága, hogy a szerző kevéssé reflektál arra, hogy személy és rezsim – illetve recepciójuk – mennyiben és miként választható el egymástól.) A szerző tehát a jelen felől közelít tárgyához: mi az oka az elmúlt években, évtizedekben tapasztalható, közvélemény-kutatók által is kimutatott Kádár-népszerűségnek? Ezzel együtt sem ígér mást Majtényi, minthogy adalékokat szolgáltat a Kádár-kor mindennapjainak történetéhez a tapasztalattörténet megközelítéseit és módszertanát alkalmazva; mindezt a kor ritmusához „lassulva”, annak metaforikus beszédmódját – nyelvi regiszterét és szimbolikáját – alkalmazva és egyúttal elemezve. Ezen alapvetésekhez egyébként a szerző végig következetes, ezzel megerősítve a tudományos ethosból fakadó egyetlen tisztességes nézőpontot, a *megértést*, és eltávolítva a tárgyalástól az – egyébként a korszak közvetlen, ma is érezhető (sok szempontból negatív) hatásai okán kézenfekvőnek tűnő – *ítélkezést*.

Műfaji értelemben – a szerző előszóban közölt szavai szerint – a kötet az „esszéizmus hatása alatt született” (9). Oldott, néhol egészen lendületes szövege, az összefüggések látszólag zavaros, aztán a fejezetekben egyre előre jutva mégis kristálytisztává váló rendszere, mind arra mutatnak, hogy Majtényi György remekül kihasználta az ekképpen adódó stilisztikai és nyelvi lehetőségeket. Ez a műfaji besorolás azonban némiképpen ellentétben áll a könyv tartalmával, amely tulajdonképpen hosszabb-rövidebb esettanulmányokat tartalmaz. Az efféle, alapvetően a mindennapok történetét fókuszba állító, módszereiben a mikro-történelemmel rokonítható megközelítés egyébként nem áll távol Majtényitől:

a *Tudomány lajtörjájában*¹ és a *K-vonalban*² is hasonló megközelítéssel és léptékválasztással találkozhatunk. Kérdés azonban, hogy egy ilyen – a címben megfogalmazott – szerteágazó és kiterjedt téma esetében mennyiben és milyen relevanciával vonhatók le következtetések anélkül, hogy a szerző reflektálna a műfajnak és a módszereknek, illetve a tárgyaltak reprezentativitásának és modellértékének egymáshoz való viszonyára.

A könyv és a benne szereplő esettanulmányok alapvetően öt szerkezeti egységre bonthatók. Az elsőben a szerző kísérlet tesz arra, hogy feltárja a Kádár-korszak fogantatását és születését, az 1956 utáni magyarországi társadalmi és politikai helyzet közvetlen történeti előzményeit: a Rákosi Mátyás vezette sztálinista diktatúrát, az 1956-os forradalmat, valamint az azt követő megtorlásokat.³ Ehhez kapcsolódva fejti ki megközelítését ezen időszakok fogalmi dilemmáit, elsősorban az elnyomást és annak társadalmi érzékelését illetően. Mindezekre – szinte kizárólag – Hannah Arendt híres totalitarizmuselméletét alkalmazza, különös tekintettel arra, amit a jeles filozófus a társadalom atomizáltságáról írt. Ez a tétel Majtényinél egyfajta központi elem, abban az értelemben, hogy szerinte a Kádár-rendszer alapállapota ez a – szinte kizárólag egyéni érdekérvényesítésre és nem az együttműködésre épülő – társadalmi (nem)lét. A szerző azt is hangsúlyozza, hogy az efféle atomizáltság fenntartása a hatalom elemi érdeke volt, ezért is lehet szerinte a Kádár-rendszert a totalitarizmus paradigmába sorolni, mely fogalomrendszert ő – Arendt nyomán – hangsúlyozottan a társadalmi tapasztalat és nem az uralom formái felől értelmezi.

Mindenesetre a szerző kiindulópontként megállapítja, hogy a Rákosi-korszak legfőbb deficitje a fogyasztás visszafogása és az életszínvonal alacsonyan tartása volt, és ez a problémahalmaz volt az 1953 utáni desztalinizáció egyik fő teher-tétele is. Magyarországon e folyamat – világít rá Majtényi – egyrészt a mezőgazdaság és a parasztság helyzetének javításával (Nagy Imre kormányprogramja), másrészt a pártellenzék viszonylag szabadabb nyilvánosságához jutásával lassanként elkezdte felszámolni a totalitarizmus beszédmódját. Az 1956-os forradalom szerinte ebbe a folyamatba illeszkedik bele azáltal, hogy megteremtette a nyilvánosság példátlanul széles kereteit és a közös cselekvés lehetőségeit. A magyar társadalomban teret nyert a spontaneitás és a sokszínűség: a néphatalom és az öngazgatás soha nem látott struktúrái bontakoztak ki. 1956 kapcsán Majtényi az események jelentőségét morális alapokon álló, antitotalitárius megmozdulásként összegzi – vagyis a szabad és kollektív társadalmi cselekvés kivívásért tett erőfeszítésként.

¹ Majtényi György 2005: *A tudomány lajtörjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Gondolat Kiadó, Budapest.

² Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

³ *Az elemelt banán (vagy datolya)* című fejezettől a *15 kiló banántól az üzemanyagként használt étolajig* című fejezetig tartó szakasz.

A Kádár-rendszer születését – folytatja – a forradalomra válaszként adott kegyetlen, bosszúvezérelt, túlzó és – a pártvezetők megnyilatkozásai alapján – cinikus megtorlás fémjelzte. Ennek alátámasztására idézi többek közt a szerző az első titkár egy megszólalását: „»Jobb lett volna 5-600 embert halálra ítélni, akkor 30 ezerrel kevesebbet kellett volna börtönbe csukni«” (39). Mindez a társadalmi tapasztalat szintjén felidézte az '50-es évek elnyomását, szellemiségét, és egyúttal megerősítette a kollektív fellépés hiábavalóságát is. A későbbi amnesztiák és a konszolidáció is csak ebben a relációban értelmezhető. Ezzel Majtényi nyíltan állást foglal abban a kérdésben, hogy a '60-as évek elején a társadalom nem alkut kötött a hatalommal, hanem mindössze – beletörődve a megváltoztathatatlanba – elfogadta a felkínált mozgásteret. Ehelyütt teszi fel azt a kérdést is: totalitárius rendszer-e, ha nincs tömeges terror, és a rendszerrel való aktív azonosulás nem elvárás? A válasza – újra csak Arendt nyomán – egyértelműen igen, hiszen az uralom struktúrái (kiterjedt erőszak, militáns szervezetek, a társadalom kontrollja, egypártrendszer) nem változtak, és a társadalom minden addiginál atomizáltabb állapotban volt – noha kétségtelen, hogy bizonyos külsőségekben, illetve a fogyasztás és az életszínvonal terén történt elmozdulás. A társadalom depolitizáltságának és atomizáltságának fenntartása pedig – fűzi tovább imponáló okszerűséggel – egyszersmind a rendszer létérdeke volt, ezt szolgálta a nemzetgazdaság egésze a fogyasztás liberalizálásán keresztül – mintegy legitimációként. Innen nézvést nagyon is érthetővé válik, miért volt folyamatosan napirenden a gazdaság szovjetizálásának lassítása – már 1957-től kezdve, de különös tekintettel az új gazdasági mechanizmusra. (Ahogyan a gazdasági reform „élharcosai” a hatvanas évek második felében előszeretettel hangoztatták: „Mindennek meg kell változnia, hogy semmi se változzon!”.)

A személyes, vagyoni gyarapodás lehetőségeinek illetően felkínálásból következik az egyének számára a békés opportunizmus lehetősége, ami egyrészt a „rendszer által felkínált lehetőség” (51), másrészt a „társadalom által kialakított kollektív reflex” (52). Ebbéli fejtegetéseiben odáig jut Majtényi, hogy megállapítja: a kényelem, a jólét és az ehhez kapcsolódó feltétlen konformizmus kialakítása egyfajta „forradalmi prevenció”. „A totalitarizmus valójában a terror és a közöny összefüggéseinek zárt rendszere” (55), állapítja meg láttató erővel – vagyis minél nagyobb a közöny, annál kevésbé van szükség közvetlen erőszakra és megfélemlítésre. A „Kádár-rendszer létezik” – szól találóan ennek az egységnek az egyik fejezetcíme.

Mindazonáltal, ha nincs lehetőség kollektív és formális érdekérvényesítésre, akkor helyét átveszi annak egyéni és informális válfaja. Az első titkárhoz címzett levelek bemutatása jól érzékelteti ezt a hatalomtól (és csak attól) jótéteményt váró, hozzá, illetve a hivatalos rituálékhoz alkalmazkodó, Kádár-kori magatartásformát. Ezen irományok kapcsán felvillannak a hatalmukkal visszaélő helyi vezetők, a szociális ügyek, az egyetemi felvételi nehézségei – és bár „»Kádár Elvtárs [sic!] nem király«” (61), ezek megoldását tőle várták a levélírók.

A lendületesen és átgondoltan tálat társadalomelméleti sorokat követően a könyv következő szakaszában a szerző megvizsgálja a Kádár-rendszer alapvető társadalmi struktúráit: terítékre kerül a hatalom sajátos szociálpolitikája, a történeti demográfia vagy éppen a lakásviszonyok kérdése.⁴ Az MSZMP VIII. kongresszusának híres kijelentésére – „leraktuk a szocializmus alapjait” – utalva teszi fel a kérdést Majtényi: ezek szerint az állam gondoskodása valóban minden lakójára kiterjedt? A nyugdíj- és társadalombiztosítási rendszer működését, illetve a vonatkozó esettanulmányt áttekintve a figyelmes olvasó maga is beláthatja: a rendszer „jóléti programja” ellenére jócskán maradtak olyanok, akik részben vagy teljesen kiestek a szociális hálóból (például az egyéni gazdálkodók vagy az időnymunkások). Habár a nyugdíjrendszer soha nem látott léptékű kiterjesztése zajlott a '60-as években, a juttatások rendkívül alacsony szintje – pár száz forintos nagyságrend –, valamint a folyamatosan növekvő lakhatási és megélhetési költségek miatt a vagyoni egyenlőtlenségek nem csökkentek, sőt néhol növekedtek. (Érdekes adalékként tárja elénk a szerző a közművésítés elleni lakossági tiltakozásokat, amiért azok magas díjtételeikkel tovább drágították a mindennapokat.) Majtényi a kor egyik nagy szociális újdonságának számító gyermekgondozási segély kapcsán is jelzi: sokkal inkább a munkaerőpiaci túlkínálat csökkentése, mintsem a szociális gondoskodás volt létrejöttének hátterében. Ezeket egybevetve megállapítja: a rendszer jóléti politikája meglehetősen ellentmondásosnak, bizonyos esetekben egyenesen szelektívnek volt mondható.

A szerző a korban a falvak elnéptelenedésének szimbólumaként ismertté vált, Baranya megyei Gyűrűfű példáján keresztül a történeti demográfiát is érinti. A Kádár-kor egyik fő legitimációjaként szolgáló életmódbeli modernizációt árnyalva megjegyzi: a városi panellakásokba való költözés elősegítése – mely sokak számára valóban érdemi pozitívum volt a nehéz vidéki körülmények után – nem járt együtt a falusi életkörülmények feltételeinek javításával, így ezek a települések fokozatosan az elnéptelenedés útjára léptek.

A könyv harmadik nagyobb egysége a Kádár-korszak társadalmának rétegződésével foglalkozik részben klasszikus történeti források, részben a korban meginduló szociológia nagy alakjai, Kemény István és Hegedüs András munkái – illetve személyes sorsuknak és tudományterületüknek a hatalom által szűkre szabott mozgásteret – alapján.⁵ Majtényi kiemeli, hogy a rendszer vezetőinek a „munkásosztály” dominanciáját hangsúlyozó társadalomképe ellentétben állt a kibontakozó – fogyasztás terén mutatózó – középosztályosodással.

Az egyes rétegeket külön-külön is megvizsgálja a szerző, és az elitek kapcsán Gonda György Vas megyei tanácselnök példáját hozza fel. Bár a példa reprezentativitása erősen kérdéses, talán azért választhatta ezt a személyt, mert Gonda kapcsán – aki sokat megőrzött a régi elitek jellegadó motívumaiból (műgyűj-

⁴ A *Tiborc és a merániak* című fejezettől a „*Váljunk el*”. *Telek, lakás és kertes ház* címűig terjedő szakasz.

⁵ A *Munkás, paraszt, és értelmiségi* címűtől a „*De elmehet a Kádár Jani a picsába!*” című fejezetig tartó szakasz.

tés, mecénatúra) – felvetheti, hogy a társadalmi rétegek magatartásmintái bizonyos szempontból, rezsimok ide vagy oda, igenis öröklődnek. A középrétegekről szólva alapvetően a Rákosi-korszak mobilitási hullámának eredményeképpen a társadalomban új helyet elfoglaló, első generációs értelmiségiekkel foglalkozik egy másik mintaéletút tükrében. Ezek a röviden ismertetett életrajzok jellemből fakadóan ugyan nem alkalmasak arra, hogy a teljesség igényével fellépő horizontális vizsgálatokat végezzen a szerző; ugyanakkor a szándék itt minden bizonnyal az, hogy a hivatalos ideológia ide vonatkozó közhelyeivel szemben rámutasson az egyes rétegek belső viszonyainak ellentmondásosságára.

Az alsóbb osztályok történeti vizsgálatának alapvető sajátossága, hogy – megfelelő források híján – nemigen lehet biográfikus keretben elemezni őket. Majtényi ugyanakkor szót ejt azokról is, akiket a rendszer minden propaganda ellenére magára hagyott: a perifériális társadalmi csoportokról, az utcán élőkről, a frissen szabadult intézetesekről. Valójában – veti fel – a nagyvárosokban kialakult egy „hivatalos” és egy „nemhivatalos” társadalom, és utóbbiról a hatalom és a többség igyekezett nem tudomást venni – mint vidéken, hasonlóképpen a cigányságról. A szerző használja a reziliencia, vagyis a rugalmas társadalmi ellenállás fogalmát a deprivált csoportok esetében – ebben sajátos hasonlóság mutatkozik a deklasszált, régi elitekkel. Talán ehelyütt érdemes lett volna Robert Merton (és közvetve Durkheim) normavesztés-paradigmája (anómia), valamint a neves amerikai szociológus ötfokozatú társadalmideviancia-elmélete vonatkozásában is megvizsgálni az ekképpen felrajzolt társadalmat.⁶

Önálló egységet képeznek a kötetben a Kádár-kor egyik legfontosabb kérdéskörének számító, úgynevezett jóléti szocializmussal foglalkozó történetek.⁷ Az – egyidejű és egyes elemzői értékelések szerint a modernizáció kifejezéssel leírható – folyamat kapcsán Majtényi felidézti a társadalom életmódjának változásáról szóló diskurzusokat is: az úgynevezett frizsider és kesudió vitát, vagyis a hétköznapi élet és különösen a „munkásosztály” fogyasztásának és (kis)polgárosodásának – szocialista értelemben vett – morális kontextusát. Ezzel egyszersmind rávilágít a hatalom mélyen ideologikus társadalomképe, valamint a felülről érkező modernizáció feszítő ellentéteire. A reformfolyamatok hatására márpedig egyre nagyobb teret nyert a gazdasági rendszer sajátos piacosodása, és egyre élesebben került szembe az „ösztönzés” (az egyéni gyarapodás) és a „kiegyenlítés” (a szocialista erkölcs), s így a vagyoni egyenlőtlenségek is tovább növekedtek. Ezt tovább fűzve a szerző szól a fogyasztás és a természetes szaporulat összefüggéseiről is, hiszen sajnálatos módon ezek az abortusz „nagy évtizedei” Magyarországon. A fentebb említett gyűjtemény, valamint a családi pótlék intézménye pedig Majtényi szerint a rendszer (és társadalmá) sajátos konzervativizmusával is szembesít:

⁶ Idézi Kozák Gyula 1999: Szent csöcselék. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII. – 1999. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 255–281.

⁷ A „20 év múlva ingyenes lesz az uszoda” című fejezettől a *Cséplő Gyuri története* című részig terjedő szakasz.

az éppen csak kialakuló kétkeresős modell (és ezzel a fokozódó tulajdonszerzés) visszaszorítása valóban erre engednek következtetni.

Minden eddig interpretált érdekes és megtermékenyítő gondolatmenet ellenére is a kötet talán legizgalmasabb része – egy valódi forráscsemege – az 1971-es lottónyerteshez írt segélykérő levelek bemutatása, melyeket akkoriban egyébként Schiffer Pál dokumentumfilm is feldolgozott. (Ennek kiemelt exponáltságát a kötet kontextusában egyébként az sem csökkenti, hogy ez irányú kutatási eredményeit néhány évvel ezelőtt már e folyóirat hasábjain bemutatta.⁸) Ebben az érintkezési formában, megszabadítva a hatalom által ellenőrzött diskurzusban jelen lévő pressziótól, az emberek egy egyenrangú „polgártársukkal” léphettek érintkezésbe. Mivel a szegénység mint egyéni probléma nem juthatott hivatalos nyilvánossághoz, ezek a levelek valójában a szegénység mentalitástörténetét dolgozzák fel – véli a szerző. Majtényi a levelekből kiolvasható információkat röviden összeveti a ’60-as évek végi, ’70-es évek eleji Kemény István⁹ és Ferge Zsuzsa-féle¹⁰ jövedelemfelméréssel, illetve szegénységkutatással. A szegénység belső struktúrájáról szólva ekképpen megemlíti a sokgyermekeseket, a segédmunkásokat, a téeszalkalmazottakat, a nyugdíj nélküli egyéni gazdálkodókat, az idénymunkásokat, a rokkantnyugdíjasokat és az egyedülálló szülőket is. Belátható, hogy ezeknek az embereknek nem igazán volt hova fordulniuk, hiszen a rendszer a szegénység jelenségét – mely a szocializmusban nem létezhet – egyszerűen letagadta, a benne élőkrol pedig nem vett tudomást. A szerző érzékletesen bemutatja: a Kádár-rendszerben nem volt szegénységpolitika, az állam csupán kis összegű juttatásokon keresztül próbálta ellenőrzésén belül tartani a problémát. Sőt, a rendszer második felére a nehéz életkörülmények egyre nagyobb arányban váltak örökletessé, s így a társadalom a ’70-es évek végére (újra) megmerevedett.

Mindezeket követően nem mulasztja el, hogy kitérjen a cigányság helyzetére, újra Schiffer Pál egy dokumentumfilmje nyomán. Az ekkoriban még szinte kizárólag nyomortelepeken élő kisebbség helyzetét egy 1961-es párthatározat szociális és nem nemzetiségi kérdésként definiálta, melynek megoldása a pártvezetők szerint a városba telepítés volt. Ennek megfelelően – emeli ki a dokumentumfilm főszereplőjét a szerző – ment Cséplő Gyuri, a zalai cigányfiú Budapestre, ipari munkásnak. Majtényi az ő történetén keresztül illusztrálva teszi fel a cigányságot és a tágabb értelemben vett szegénységet érintő legfeszítőbb kérdéseket. Vajon voltak-e valódi kitörési lehetőségek a szocializmusban a társadalom ilyen mélységeiből? A városba költözés, a falusi lakosság „beterelése” mennyiben segített ezen (különösen egy iskolázatlan cigányfiú esetében)? Milyen hátrányai voltak ennek

⁸ Majtényi György 2016: A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban. *Korall* (17.) 64. 137–156.

⁹ Többek között: Kemény István 1972: *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon*. Kézirat; uő 1974: A magyarországi cigány lakosság. *Valóság* (17.) 1. 63–72; uő 1975: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben: az 1973. évi reprezentatív jövedelmi felmérés összefoglaló adatai*. KSH, Budapest.

¹⁰ Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

a cseppet sem organikus modernizációnak? A szerző nem mulasztja el beidézni a filmet követő közönségtalálkozók leiratának sorait, azaz a többségi társadalom reakcióját. Itt megjelenik a hitetlenkedés, a szolidaritás, előkerülnek a tévhitiek és a mendemondák, de többségében a bezárkózás, a közöny és az intézményes segítség létjogosultságának elvitatása a domináns.

Ez az a pont, ahol valóban érdemes visszatérni a modernitás-problémakörhöz – és a szerző ezt meg is teszi:

„A »sokféle modernitásról« szóló elméletek jegyében általában is megkérdőjelezhető a társadalmi folyamatok egységes megítélésének lehetősége. Eszerint ugyanis a modernizációt sem feltétlenül kell egynemű jelenségként szemlélnünk, hanem láthatjuk olyan sokrétű folyamatnak is, amely másként, más ütemben zajlott Európa és a többi kontinens különböző régióiban, sőt még az egyes országokon, társadalmonkon, kisebb közösségeken belül is (a lokalitások tereiben). Az egyes jelenségek nem egyszerűen egymásból következtek a történelem folyamatában, hanem akár egymás mellett (saját terükben, idejükben) is léteztek. Nem érthetők meg így a maguk sokrétűségében, ha – a modernséget jellemző lineáris időszemlélet jegyében – ugyanannak a folyamatnak a részeiként látjuk, elemezzük őket. Általában is kérdéses az, hogy a fejlődés, az előrehaladás érzete egyáltalán megjelent-e a hétköznapi emberek mindennapi életében, tapasztalataiban.” (240)

Ez talán a kötet egyik legimponálóbb kérdésfeltevése: tudniillik létezhet-e teljesen igazságos elosztás és szocialista társadalom? Egyáltalán foglalkoztatta-e az embereket, hogy mi az a rendszer, amiben éltek? Megtapasztalták-e a szocializmust, illetve mit tapasztaltak ezen a néven?

A könyv zárásaként Majtényi foglalkozik Kádár János emlékezetével és részben történetírói megítélésével, s itt újra érzékelhető némi disszonancia a személy és rezsim viszonyának reflektálatlansága kapcsán.¹¹ A változó Kádár-képek illusztrálására a szerző – egy variánsában a könyv címét is adó – „krumplis lángos” rigmust interpretálja. Ezzel rámutat arra is, hogy a történeti idő fontos függvénye e módosulásoknak: másképp hangzott a versike a rendszer kezdetén, delelőjén, végén, illetve a rendszer kimúlása után. Persze a megítélésnek több változója volt: az (érezékelhető) elnyomás mértéke, az életszínvonal, majd a '80-as évek gazdasági válsága, és evidens módon 1956. Majtényi úgy ítéli meg, hogy rendszerváltó tömegrendezvények idején lehetett a legnegatívabb a Kádár-kép, ami azonban az első titkár 1989. júliusi halálát követően azonnal el is kezdett javulni. (Ehelyütt megjegyzendő egy tévesztés, a 261. oldalon a Nagy Imre-újrateremtés fotója szerepel a köztársaság 1989. október 23-i kikiáltásának képalírása mellett.)

Leginkább az *Első titkár és a történészek* című fejezet kapcsán merültek fel kérdések a recenzióban. Feltételezésem szerint ez a rész egyfajta historiográfiai

¹¹ Az „Egy forint a krumplis lángos.” Kádár János megítélése, valamint a „Kádár János azt üzenté.” Az első titkár és a történészek című fejezetek.

áttekintés szándékával született – bár kérdéses, hogy akkor miért a kötet legvégére került –, azonban az erre szánt egy tucat oldal túlnyomó többségén a szerző Hayden White narratívaelméletével foglalkozik. Mint ilyen egyébként – megkockáztatom – az egyik legpontosabb és legalaposabb, esszenciális összefoglalása a *Metahistory*nek. Kétséges, hogy miért kellett ezt itt, ilyen fejezetcím mögé „elrejtteni”. Ez annál is inkább kínzó kérdés, mert egyébként sincs igazán belefűzve ez a néhány oldal a könyv egészének gondolati struktúrájába, s így a funkciója is legfeljebb csak áttételesen érzékelhető.

A fogalmi keretek számonkérése kapcsán mindig felvetődik, hogy a recenzált kötet keretei mennyiben teszik lehetővé az elméleti problémák terjedelmes és mély tárgyalását. Mindezek figyelembevételével is kérdéses azonban a Hannah Arendt-féle totalitarizmus-elmélet javarészt kritikátlan és reflektálatlan alkalmazása. Habár a recensens is lelkes híve a jeles filozófus munkásságának, azt nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy elméletét több oldalról is érték megalapozott, okadatolt bírálatok.¹² Ezek egyik megfontolandóbbja éppen az 1956-os magyar forradalom kontextusában született, hiszen az ennek kapcsán tapasztalt nyílt lázadás és társadalmi kooperáció revízióra készítette magát Arendtet is. Erre utal is a szerző, arra azonban már nem, hogy a bírálók Arendt „megfejtését”, a „forradalmi szellemet” is éles kritikával illették.

Az, hogy ennyire egyoldalú a kötet elméleti háttere, több helyen is érzékelhető. „A kiépülő új rendszer szinte korlátlan hatalmon alapuló, az önkényuralom eszközeit, módszereit alkalmazó, azaz totalitárius államrendszerként írható le. A totalitárius diktatúra kialakulásának, fennmaradásának vagy működésének azonban Magyarországon is voltak társadalmi okai.” (13.) Az Arendt elméletén alapuló gondolatok azonban nem térnek ki például a megszálló csapatok jelenlétére vagy a háborús pusztítás jelentőségére sem. S később Majtényi is beleütközik a „megvalósult totalitarizmus” problémájába. „Összességében mégis kérdéses, hogy a diktatúra szervezetei milyen mértékben hálózták be a társadalmat, és mennyire voltak képesek uralni vagy irányítani az egyének és csoportok valamennyi cselekedetét, azaz mozgósítani őket saját céljaik érdekében.” (19.) Ráadásul, a fogalomhasználatra vonatkozóan Arendtnél a diktatúra, az önkényuralom markánsan elkülönülnek a totalitarizmustól: nála a totalitarizmus egyértelműen az elmagányosodás kiteljesedése, a kollektív cselekvés teljes hiánya, az ellenállás hiábavalóságának tapasztalata és a társadalom atomizálódása – Majtényi ennek ellenére több helyen is szinonimaként kezeli a diktatúrával. Az Arendt-féle totalitarizmus reflektálatlan átvétele még akkor is problematikus, ha egyébként a szerző igyekszik elhatárolni magát az elméletre rakódott későbbi (át)értelmezésektől (kategorikus antikommunizmus, revizionizmus stb.). Úgy vélem, nem kerülhető meg egy ilyen, a szovjet rendszerek vonatkozásában tisztán ideologikus paradigma esetében a többoldalú interpretálás, amit követően természetesen lehetséges kizárólag Arendt nyomán megteremteni egy, a Kádár-rendszert illető gondolati konstrukciót.

¹² Interpretálja például: Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. L'Harmattan, Budapest.

Mindazonáltal e kérdőjelek mellett is nagyon tanulságosak és könnyen befogadhatók a felvillantott történetek, remekül *illusztrálják* a Kádár-korszak mindennapjait. Mindebben a kötet által bemutatott fényképek is sokat segítenek: egy-egy fő- és mellékszereplő fotóján túl az utcai pillanatsfelvételeken vagy éppen a falfirkákon keresztül képileg is megjelennek a szocializmus mindennapjai. Módszertani szempontból figyelemre méltó az is, ahogy a szöveg folyamatosan a tapasztalat-, a mentalitás- és a szűkebben vett társadalomtörténet (rétegződés-vizsgálatok és -paradigmák, társadalompolitika) határterületein „lépdel” – rávilágítva ezen az aldiszcíplínák egymásrautaltságára. Ezzel Majtényi azt is kifejti, hogy az egyes emberek szintjén sokféle szocializmus létezett, csalódással, örömmel, alkalmazkodással. A kötet újszerűsége talán ennek a nézőpontnak a kiemelésével ragadható meg, hiszen hasonló, a mindennapi életet és a hétköznapokat előtérbe helyező kötet már jelent meg erről korszakról Valuch Tibor tollából,¹³ mely azonban inkább felülnézetből, a struktúrák felől vizsgálja az időszakot. A – friss munkákat és a téma klasszikusait egyaránt felvonultató – irodalomjegyzék is világosan szimbolizálja az itt tárgyalt mű értelmezési keretét is meghatározó Alltagsgeschichte művelése kapcsán alighanem megkerülhetetlen interdiszciplináris szemléletet. A felhasznált kötetek szerzőinek sora a társadalomelmélet klasszikusaitól, a magyar társadalomkutatás úttörőin és szépirodalmi alkotókon át többek között a kortárs pszichológiatudomány reprezentánsaiig terjed. A kötetek közt természetesen helyet kapnak magyar jelenkortörténet klasszikus és kurrens művelőinek aktuális munkái is. A szerző bibliográfiában szereplő korábbi írásait áttekintve megerősödhet abbéli érzésünk is, hogy az *Egy forint a krumplis lángos* esetében nemcsak – sőt, főleg nem – Majtényi legújabb, még sehol nem publikált kutatási eredményein, hanem sokkal inkább sajátos nézőpontjának, a témához való viszonyulásának egyfajta szintézisén van a hangsúly.

A bevezetőben jelzett esszéizmus paradigmájába illeszkedően, a kötet nagyívű kísérlet a Kádár-kor társadalmához kapcsolódó kérdések újragondolására. A szerzőnek a kiváló lépték- és nézőpontválasztás által sikerült nagyon találó és fontos problémákra rávilágítania, jó néhányat láttató erejű példával illusztrálnia. A Kádár-korszak társadalmát és jelenünket érintő kérdések ezek után ugyan továbbra is adóttak, de Majtényi György (többnyire) megadta rá saját, elgondolkodtató, néhol egészen imponáló válaszait.

Pap Péter István

¹³ Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest.